

II. PRZEGLĄD ORZECZNICTWA

Wyrok TSUE z dnia 29 maja 2018 r. w sprawie C-426/16 – Liga van Moskeeën en Islamitische Organisaties Provincie Antwerpen VZW i inni przeciwko Vlaams Gewest przy udziale Global Action in the Interest of Animals (GAIA) VZW

Wymóg dokonywania uboju rytualnego zwierząt na terenie Unii Europejskiej tylko w rzeźniach, które spełniają wymogi zawarte w Rozporządzeniu Rady nr 853/2004 ustanawiającym szczególne przepisy dotyczące higieny w odniesieniu do żywności pochodzenia zwierzęcego¹, nie narusza wolności religii.

Badanie pytania prejudycjalnego nie wykazało istnienia żadnej okoliczności mogącej mieć wpływ na ważność art. 4 ust. 4 w związku z art. 2 lit. k rozporządzenia Rady (WE) nr 1099/2009 z dnia 24 września 2009 r. w sprawie ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania² w świetle art. 10 Karty praw podstawowych Unii Europejskiej³ oraz art. 13 TFUE⁴.

1. Wprowadzenie

Temat uboju rytualnego od kilku lat wciąż powraca do debaty publicznej ze względu na kontrowersje, jakie wzbudza. Ubój rytualny, nazywany także ubojem religijnym,

¹ Rozporządzenie (WE) nr 853/2004 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 29 kwietnia 2004 r. ustanawiające szczególne przepisy dotyczące higieny w odniesieniu do żywności pochodzenia zwierzęcego, Dz.U.UE.2004.139.55 z dnia 30.04.2004, (dalej jako: rozporządzenie 853/2004).

² Rozporządzenie Rady (WE) nr 1099/2009 z dnia 24 września 2009 r. w sprawie ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania, Dz.U.UE.2009.303.1 z dnia 18.11.2009, (dalej jako: rozporządzenie 1099/2009).

³ Karta praw podstawowych Unii Europejskiej, Dz.U.UE.C.2007.303.1 z dnia 14.12.2007, (dalej jako: Karta praw podstawowych UE).

⁴ Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej, Dz.U.2004.90.864/2 z dnia 20.04.2004, (dalej jako: TFUE).

na terenie Unii Europejskiej wiąże się przede wszystkim z praktykowaniem dwóch wielkich religii monoteistycznych: judaizmu oraz islamu. Uboju zwierząt dokonuje się zgodnie z nakazami religijnymi obu wyznań, co skutkuje pozyskaniem produktów spożywczych nazywanych odpowiednio koszernymi (zgodnie z zasadami judaizmu) bądź też *halal* (wedle ceremoniału islamskiego). Spożywanie przez wyznawców obu wierzeń produktów żywnościowych pochodzenia zwierzęcego, uzyskanych wbrew nakazom religijnym, jest niedozwolone. Obie przywołane formy uboju religijnego mają pewne wspólne cechy. Rytuał może zostać dokonany tylko przez przeszkolone osoby, a zwierzę uśmiercane jest bez uprzedniego ogłuszenia, poprzez poderżnięcie gardła i doprowadzenie do wykrwawienia. Dokonanie uboju na w pełni świadomym zwierzęciu budzi częstokroć sprzeciw społeczeństwa⁵.

Dokonywanie uboju bez wcześniejszego ogłuszenia zwierzęcia jest uznawana za niehumanitarne również przez prawodawcę europejskiego. O konieczności pozbawienia zwierzęcia świadomości przed dokonaniem uboju wspomina się w motywie 20 preambuły rozporządzenia 1099/2009. Prawodawca nadmienia w nim, że wiele metod uboju jest bolesnych dla zwierząt. Dlatego ogłuszenie jest obligatoryjne dla wywołania braku przytomności i wrażliwości na bodźce przed lub w trakcie uśmiercania zwierzęcia. Ogólną zasadę pozbawienia zwierząt świadomości przed uśmierceniem wprowadza art. 4 ust. 1 rozporządzenia 1099/2009. Prawodawca przewidział jednak w ust. 4 wspomnianego artykułu wyjątek, który dotyczy przewiduje możliwość dokonania uboju rytualnego bez ogłuszenia. W motywie 43 preambuły omawianego rozporządzenia zaznaczono natomiast, że ubój bez uprzedniego ogłuszenia wymaga dokładnego podcięcia gardła zwierzęcia ostrym nożem w celu zminimalizowania cierpienia.

Zgodnie ze stanowiskiem nauk przyrodniczych i medycznych ubój zwierzęcia bez wcześniejszego ogłuszenia naraża go na silny ból i stres⁶. Z tego powodu przedstawiciele tych nauk wskazują, że praktyka pozbawienia zwierzęcia przytomności jest konieczna ze względu na jego dobrostan. Na przykład w styczniu 2016 r. Kanadyjskie Stowarzyszenie Lekarzy Weterynarii (ang. *Canadian Veterinary Medical Association* – w skrócie CVMA) wydało oświadczenie, w którym stwierdzono, że chociaż obecnie w Kanadzie dopuszcza się pod pewnymi warunkami do przeprowadzania uboju bez ogłuszania, to CVMA sprzeciwia się takim praktykom, jako powodującym niepotrzebny, możliwy do uniknięcia ból⁷. Podobne stanowisko zajęła Europejska Federacja Lekarzy Weterynarii (ang. *Federation of Veterinarians of Europe* – w skrócie FVE) we wrześniu 2017 r., oświadczając że praktyka uboju zwierząt bez ogłuszania nie jest do-

⁵ S. Mroczkowski, A. Frieske, *Prawna ochrona zwierząt gospodarskich*, Bydgoszcz 2015, s. 96–99.

⁶ M. Miele, *Killing Animals for Food: How Science, Religion and Technologies Affect the Public Debate About Religious Slaughter*, „Food Ethics” 2016, t. 1, s. 56.

⁷ Humane Slaughter of Animals – Position Statement Ottawa; Canadian Veterinary Medical Association: Ottawa, ON, Canada, 2016, online: <https://www.canadianveterinarians.net/documents/humane-slaughter-of-animals-position-statement> [dostęp: 30.11.2018].

puszczalna pod jakimikolwiek warunkami, dlatego przed uśmierceniem zawsze należy zwierzę efektywnie ogłuszyć⁸.

Przewidziana w art. 4 ust. 4 rozporządzenia 1099/2009 możliwość przeprowadzenia uboju rytualnego w ramach sprawowania obrzędów religijnych nie oznacza jednak, że państwo członkowskie Unii Europejskiej nie może zakazać tego typu praktyk na swoim terytorium na mocy prawa krajowego, co wynika z art. 26 ust. 2 lit. c wspomnianego aktu. W Szwecji zakaz uboju bez ogłuszania został wprowadzony na długo przed założeniem Unii Europejskiej, już w roku 1937⁹. Podobne regulacje obowiązują w Europie w Norwegii, na Islandii i w Szwajcarii. Propozycje uchwalenia tego zakazu regularnie powracają do porządku obrad parlamentarnych takich państw, jak Finlandia, Dania oraz Austria¹⁰. W Polsce zakaz uboju rytualnego obowiązywał od stycznia 2013 r., ale został zaskarżony przez Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej¹¹. Trybunał Konstytucyjny wyrokiem z dnia 10 grudnia 2014 r. uchylił zaskarżony przepis¹².

2. Stan faktyczny, ramy prawne i pytanie skierowane do Trybunału

Wniosek o wydanie orzeczenia w trybie prejudycjalnym, który złożył *Nederlandstalige rechtbank van eerste aanleg Brussel* (niderlandzkojęzyczny sąd pierwszej instancji w Brukseli), odnosił się do ważności art. 4 ust. 4, w związku z art. 2 lit. k rozporządzenia 1099/2009. Został złożony w związku z toczącym się postępowaniem pomiędzy różnymi muzułmańskimi związkami wyznaniowymi i organizacjami sprawującymi nadzór nad meczetami działającymi na terytorium *Vlaams Gewest* (Flandria) a tym regionem. Postępowanie to dotyczyło decyzji wydanej przez Ministra van Mobiliteit, Openbare Werken, Vlaamse Rand, Toerisme en Dierenwelzijn (flamandzkiego ministra ds. mobilności, robót publicznych, flamandzkich gmin wokół Brukseli oraz dobrostanu zwierząt – zwanego dalej flamandzkim ministrem regionalnym) o zaprzestaniu zezwalania podczas muzułmańskiego święta ofiarowania, począwszy od roku 2015, na ubój zwierząt bez ogłuszenia w ubojniach tymczasowych, działających w gminach *Vlaams Gewest*.

Muzułmańskie święto ofiarowania organizowane jest przez praktykujących muzułmanów każdego roku i trwa trzy dni. Jak wskazali skarżący, w ramach szczególnego nakazu religijnego, w trakcie tego święta należy ubić zwierzę zgodnie z muzułmańskim

⁸ F. Nind, O. Bro-Jorgensen, A. Meisser, A.W. Udo, B. Zemljic, *Slaughter of Animals without Prior Stunning*; FVE Position Paper; FVE: Brussels, Belgium, 15 września 2017 r., online: https://www.veterinaire.fr/fileadmin/user_upload/documents/outils-et-services/Index_juridique/Premiere_lettre_de_M_a_Z/Religious_slaughter_and_food_chain.pdf [dostęp: 30.11.2018].

⁹ M. Miele, *op.cit.*, s. 49.

¹⁰ F. Nind, O. Bro-Jorgensen, A. Meisser, A.W. Udo, B. Zemljic, *op.cit.*

¹¹ Zob. W. Radecki, *Ustawy o ochronie zwierząt. Komentarz*, Warszawa 2015, s.198–203.

¹² Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 10 grudnia 2014 r., sygn. akt K 52/13, Dz.U. z 2014 r., poz. 1794.

rytem *halal*, tzn. bez uprzedniego ogłuszania. Część pozyskanego w ten sposób mięsa spożywa się w gronie rodzinnym, a resztę rozdziela się pomiędzy osoby pozostające w złej sytuacji materialnej, sąsiadów oraz członków dalszej rodziny.

Zgodnie z obowiązującym w Belgii prawem, ubój religijny może zostać dokonany tylko i wyłącznie w zatwierdzonej rzeźni, która regularnie otrzymuje wymagane zezwolenia na tego typu działalność lub w tymczasowym zakładzie, który został zatwierdzony przez ministra właściwego do spraw rolnictwa. W związku ze wzrostem popytu na mięso *halal* w czasie święta ofiarowania, co roku, począwszy od 1998, federalny minister belgijski zatwierdzał ubojnie tymczasowe, ponieważ rzeźnie stałe nie miały wystarczających zdolności przerobowych.

W wyniku reformy, która weszła w życie w lipcu 2014 r., kompetencje dotyczące dobrostanu zwierząt zostały przekazane regionom. We wrześniu 2014 r. regionalny minister flamandzki ogłosił, że od roku 2015 nie będzie już udzielał zezwoleń ubojniom tymczasowym, w których można by prowadzić ubój rytualny podczas święta ofiarowania ze względu na to, że zezwolenia te stoją w sprzeczności z przepisami rozporządzenia 1099/2009, a przede wszystkim z normą zawartą w jego art. 4 ust. 4 w związku z art. 2 lit. k, zgodnie z którą w przypadku zwierząt poddawanych ubojowi według szczególnych metod wymaganych przez obrzędy religijne ich ubój bez ogłuszania może być dokonywany tylko w rzeźniach spełniających wymogi rozporządzenia 853/2004.

W tym miejscu warto podkreślić, że główną wartością chronioną rozporządzeniem 853/2004 jest bezpieczeństwo żywności pochodzenia zwierzęcego. Podmioty prowadzące rzeźnie zgodnie z tym aktem prawnym zobowiązane są w szczególności do uzyskiwania informacji o łańcuchach żywnościowych przed przybyciem zwierząt do zakładu, zorganizowania miejsca postoju lub zagrody dla zwierząt, gdzie będą one mogły otrzymać pożywienie oraz wodę, a w razie potrzeby także odpocząć. Następnie podmioty te muszą wyznaczyć specjalny obszar do przechowywania obornika i innej treści przewodu pokarmowego zwierząt, zapewnić odpowiednie warunki do przeprowadzenia badań poubojowych, dbać o higienę urządzeń i narzędzi, którymi dokonuje się uboju, szczególnie w przypadku gdy część zwierząt była chora, a także przygotować pomieszczenie lub zadaszoną powierzchnię do odbioru zwierząt i do ich badania przedubojowego oraz wyodrębnione miejsca przeznaczone do ogłuszania i wykrwawiania. Ponadto na terenie tego typu zakładu powinny znajdować się instalacje zapobiegające styczności mięsa z podłogami, ścianami i osprzętem, urządzenia do dezynfekcji narzędzi, urządzenia do mycia rąk dla pracowników, zamykane na klucz aparaty do chłodniczego przechowywania zatrzymanego mięsa oraz uznanego za niezdatne do spożycia przez ludzi.

Skarżący natomiast kwestionują w ogóle możliwość zastosowania rozporządzenia 1099/2009 do uboju rytualnego, twierdząc, że art. 1 ust. 3 lit. a ppkt iii wyklucza z zakresu zastosowania tego rozporządzenia ubój zwierząt podczas „impres kulturalnych lub sportowych”. Poddają także w wątpliwość normę wynikającą z art. 4 ust. 4 w związku z art. 2 lit. k rozporządzenia 1099/2009 jako mającą naruszać prawo do wolności wyznania chronionej na mocy art. 10 Karty praw podstawowych UE, jak również

art. 9 europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności¹³, a także nie licować ze zwyczajami belgijskimi dotyczącymi obrzędów religijnych w ramach święta ofiarowania, gwarantowanymi przez art. 13 TFUE.

Sąd odsyłający nie ma wątpliwości, że ubój rytualny przeprowadzany w ramach święta ofiarowania wchodzi w zakres stosowania rozporządzenia 1099/2009, ponieważ praktyka mieści się w pojęciu „obrzędu religijnego” w rozumieniu art. 2 lit. g tego rozporządzenia, a zatem oczywistym jest, że odnosi się do niego także norma z art. 4 ust. 4. Niezależnie od tego stanowiska ten sam sąd zauważa problem realizacji prawa do wolności wyznania w zaistniałym stanie prawnym i faktycznym. Mianowicie zaskarżony okólnik, wykonując normę ustanowioną w art. 4 ust. 4 w związku z art. 2 lit. k rozporządzenia 1099/2009, stwarza ograniczenie prawa do wolności religii. Zobowiązuje on bowiem praktykujących muzułmanów do przeprowadzania uboju rytualnego podczas święta ofiarowania w zatwierdzonych rzeźniach, z poszanowaniem wymagań technicznych dotyczących budowy, rozplanowania i wyposażenia przewidzianych w rozporządzeniu 853/2004. Jednak na terytorium Vlaams Gewest liczba rzeźni spełniających te wymogi nie jest wystarczająca, aby sprostać zwiększonemu zapotrzebowaniu na mięso *halal*, które występuje podczas święta ofiarowania. Zatem obowiązek przeprowadzenia uboju rytualnego tylko w zatwierdzonych rzeźniach uniemożliwiłby licznym muzułmanom przestrzeganie ich religijnych obowiązków polegających na ubiciu lub zleceniu ubicia zwierzęcia w czasie święta ofiarowania zgodnie z przyjętym rytmem.

W związku z powyższym sąd belgijski powziął wątpliwości co do ważności art. 4 ust. 4 w związku z art. 2 lit. k rozporządzenia 1099/2009. Wyrzcił także stanowisko, że ograniczenie możliwości dokonania uboju rytualnego tylko do zatwierdzonych rzeźni nie jest ani istotne, ani proporcjonalne z punktu widzenia celów związanych z ochroną dobrostanu zwierząt i zdrowia publicznego. Zauważył również, że tymczasowe ubojnie, które otrzymywały zezwolenie w poprzednich latach, zapewniały wystarczający poziom dobrostanu zwierząt i poszanowania zdrowia publicznego, a przekształcenie ich w rzeźnię spełniającą wymagania techniczne nałożone rozporządzeniem 853/2004 wymagałoby dużych nakładów finansowych, nieproporcjonalnych ze względu na tymczasowy charakter przeprowadzanego w nich uboju rytualnego.

W przedstawionych okolicznościach *Nederlandstalige rechtbank van eerste aanleg Brussel* (niderlandzkojęzyczny sąd niderlandzki pierwszej instancji w Brukseli) postanowił zawiesić postępowanie i zwrócić się do Trybunału pytaniem prejudycjalnym o następującej treści: „Czy art. 4 ust. 4 w związku z art. 2 lit. k rozporządzenia 1099/2009 jest nieważny z powodu naruszenia art. 9 EKPC, art. 10 karty praw podstawowych UE lub art. 13 TFUE, ponieważ przewiduje on, że w przypadku zwierząt poddawanych ubojowi według szczególnych metod wymaganych przez obrzędy religijne ich ubój bez ogłuszania może być dokonywany tylko w rzeźni objętej zakresem stosowania rozporządzenia 853/2004, podczas gdy na terytorium Vlaams Gewest

¹³ Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, sporządzona w Rzymie, 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołem nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2, Dz.U. z 1993 r. nr 61, poz. 284, dalej jako: EKPC.

takie rzeźnie nie mają wystarczającej wydajności, aby zaspokoić występujący każdego roku z okazji (...) święta ofiarowania popyt na zwierzęta uśmiercone rytualnie bez ogłuszenia, i obciążenia związane z przekształceniem w rzeźnię objęte zakresem stosowania rozporządzenia 853/2004 tymczasowych ubojni, zarejestrowanych i podlegających kontroli ze strony władz, nie wydają się odpowiednie dla osiągnięcia realizowanych celów ochrony zwierząt i zdrowia ludności oraz proporcjonalne do tych celów?”

3. Rozstrzygnięcie Trybunału. Komentarz

Na wstępie warto zauważyć, że prawa podstawowe chronione na mocy EKPC są, zgodnie z art. 6 ust. 3 TFUE, częścią prawa Unii Europejskiej jako jego zasady ogólne. Jakkolwiek art. 52 ust. 3 karty praw podstawowych UE nakazuje prawom chronionym na jej mocy, odpowiadającym jednocześnie prawom chronionym na mocy EKPC, przypisywać takie samo znaczenie i takie same skutki jak te, jakie mają prawa ujęte we wspomnianej konwencji, to jednak konwencja ta, do czasu przystąpienia do niej Unii, nie stanowi aktu prawnego formalnie włączonego do porządku prawnego Unii. Zatem badanie kwestii ważności art. 4 ust. 4 w związku z art. 2 lit. k rozporządzenia 1099/2009 należy przeprowadzić w świetle art. 10 karty praw podstawowych UE.

W pierwszej kolejności należało ustalić, czy metody uboju rytualnego, który przeprowadza się w związku z celebracją muzułmańskiego święta ofiarowania, rozumiane jako szczególne metody uboju wymagane przez obrzędy religijne w rozumieniu art. 4 ust. 4 rozporządzenia 1099/2009, wchodzą w zakres zastosowania art. 10 ust. 1 karty praw podstawowych UE. Na tak postawione pytanie Trybunał udzielił odpowiedzi twierdzącej, zarówno ze względu na ustaloną już wcześniej linię orzecniczą, zgodnie z którą prawo do wolności myśli, sumienia i religii, chronione we wspomnianym wyżej artykule karty, oznacza w szczególności wolność każdego do uzewnętrzniania swej religii lub przekonań, indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, poprzez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i uczestniczenie w obrzędach, jakie wiążą się z religią lub przekonaniem.

Następnie, posługując się definicją pojęcia „obrzędu religijnego” zawartą w art. 2 lit. g rozporządzenia 1099/2009, Trybunał rozważył czy ubój rytualny rzeczywiście jest objęty normą z art. 4 ust. 4 rozporządzenia nr 1099/2009. Zgodnie z omawianym aktem za „obrzęd religijny” uznaje się ciąg czynności związanych z ubojem zwierząt i zalecany przez religię. Ubój rytualny w analizowanej sprawie spełnia te cechy, co nie ulega wątpliwości. Nie mają na to stanowisko wpływu ewentualne spory teologiczne pomiędzy różnymi odłamami islamu na temat, czy obowiązek uboju bez uprzedniego ogłuszenia zwierząt podczas święta ofiarowania ma charakter bezwzględny, co podnosiły w trakcie procesu biorące w nim udział organizacje społeczne, mające na celu ochronę zwierząt.

Ogólna zasada, która wynika z art. 4 ust. 1 rozporządzenia 1099/2009 głosi, że w Unii Europejskiej zwierzęta są uśmiercane wyłącznie po uprzednim ogłuszeniu. Wyjątek od niej prawodawca przewidział w ust. 4 tego samego artykułu, który stanowi, że w przypadku zwierząt poddawanych ubojowi według szczególnych metod wymaganych przez obrzędy religijne ust. 1 nie znajduje zastosowania, pod warunkiem że uboju tego dokonuje się w rzeźni. W tym miejscu warto zauważyć, że w rozporządzeniu 1099/2009 w art. 2 lit. k prawodawca zdefiniował także pojęcie „rzeźni”. Zgodnie z tą definicją jest to każdy zakład wykorzystywany do uboju zwierząt lądowych, objęty zakresem stosowania rozporządzenia 853/2004.

Powyższe oznacza, że praktyka uboju rytualnego jest dozwolona w Unii Europejskiej w drodze wyjątku i pod warunkiem, że dokonywana jest w zatwierdzonej prawem rzeźni, która spełnia wymagania techniczne dotyczące budowy, rozplanowania i wyposażenia, wymagane przez rozporządzenie 853/2004. Odstępstwo od zasady ogólnej, wyrażone w art. 4 ust. 4 rozporządzenia 1099/2009, konkretyzuje zobowiązanie prawodawcy do zapewnienia możliwości realizacji praktyki uboju rytualnego zwierząt bez uprzedniego ogłuszenia, które to zobowiązanie ma na celu urzeczywistnienie poszanowania wolności religii praktykujących wyznawców islamu i judaizmu, jak przewiduje art. 10 karty praw podstawowych UE.

Trybunał stwierdził także, że art. 4 ust. 4 w związku z art. 2 lit. k rozporządzenia 1099/2009, przewidując obowiązek dokonywania uboju rytualnego bez ogłuszenia w rzeźni zatwierdzonej, spełniającej wymogi rozporządzenia 853/2004, zmierza wyłącznie do zorganizowania i uregulowania technicznego aspektu swobodnego wykonywania w celach religijnych uboju bez uprzedniego ogłuszenia. Samo tego typu techniczne uregulowanie w swej istocie nie jest w stanie spowodować ograniczenia prawa praktykujących muzułmanów do wolności religii.

Rozwiązanie takie z pewnością nie może zostać uznane za dyskryminujące. Rozporządzenie 1099/2009 bowiem uzależnia możliwość przeprowadzenia zarówno uboju rytualnego, jak i uboju po uprzednim ogłuszeniu, od przestrzegania tych samych warunków technicznych, które wynikają z rozporządzenia 853/2004. Wprowadzenie takich norm technicznych ma na celu także zachowanie równowagi pomiędzy poszanowaniem prawa wykonywania obrzędów religijnych, w tym uboju rytualnego, z normami mającymi na celu ochronę dobrostanu zwierząt podczas ich uśmiercania oraz ochronę zdrowia konsumentów produktów żywnościowych pochodzenia zwierzęcego, które to wartości wynikają odpowiednio z rozporządzenia 1099/2009 oraz rozporządzenia 853/2004.

Pamiętać należy, że zasada dobrostanu zwierząt wynika z art. 13 TFUE. Norma ta jest bardzo istotna, ponieważ zalicza się do zasad ogólnych Unii Europejskiej. To właśnie ze względu na zapewnienie zwierzętom odpowiedniego poziomu dobrostanu, również w momencie śmierci, prawodawca uznał, że ubój zwierząt gospodarskich powinien odbywać się co do zasady w rzeźniach, które spełniają wszelkie wymogi rozporządzenia 853/2004. Takie stanowisko zostało wyrażone w motywach 43 i 44 rozporządzenia 1099/2009. Zgodnie z nimi tylko taka rzeźnia zapewnia moż-

liwość odpowiedniego indywidualnego i mechanicznego krępowania zwierząt oraz uwzględnienie postępu naukowego i technicznego, co z założenia ogranicza cierpienie zwierząt na tyle, na ile jest to możliwe. Należy pamiętać także, że to rozwiązanie prawne ma także zapewnić bezpieczeństwo żywności, a co za tym idzie – ochronę zdrowia ludzi, co zostało wyrażone w motywie 8 rozporządzenia 1099/2009.

Trybunał zauważył jednak jeszcze jeden ważki aspekt tej sprawy. Norma wynikająca z omówionych wcześniej przepisów i związany z nią obowiązek może stać się przeszkodą dla praktyki uboju rytualnego dla muzułmanów przebywających na terytorium Flandrii oraz stworzyć ograniczenie ich prawa do wolności religii. Jak wspomniano wcześniej, liczba zatwierdzonych rzeźni w regionie Vlaams Gewest jest niewystarczająca dla zapewnienia odpowiedniego poziomu podaży na mięso *halal* w czasie święta ofiarowania. Koszty utworzenia nowych rzeźni znacznie obciążłyby finansowo wspólnoty muzułmańskie, co byłoby niewspółmierne do tymczasowego charakteru powstałych w ten sposób zakładów.

Pamiętać należy także, że ważność przepisu prawa Unii należy oceniać z uwzględnieniem właściwości tego przepisu i nie może ona zależeć od szczególnych okoliczności danego przypadku. W niniejszej sprawie, problem który przedstawiono w poprzednim akapicie, dotyczy tylko niektórych gmin z regionu Flandrii. Nie można zatem uznać, że jest on zawsze, stale i na terytorium całej Unii Europejskiej związany z realizacją normy wynikającej z art. 4 ust. 4 w związku z art. 2 lit. k rozporządzenia 1099/2009. Nawet gdy sama okoliczność jej stosowania mogłoby ograniczyć swobodę praktykowania uboju rytualnego w jednym regionie danego państwa członkowskiego, nie może wpływać na ważność tego przepisu w świetle art. 10 karty praw podstawowych Unii Europejskiej. Badanie jej ważności, a także skutków jej stosowania, powinno uwzględniać sytuacje wszystkich państw członkowskich Unii, a nie szczególnej sytuacji jednego tylko państwa członkowskiego.

Problem konkretnego regionu, związany z niemożliwością zapewnienia odpowiednich mocy przerobowych rzeźni w okresowym wzroście popytu na produkty żywnościowe pochodzenia zwierzęcego, pozyskane z uboju rytualnego, wynika z sytuacji wewnętrznej, pewnej koniunktury miejscowej, co nie może wpływać na ważność art. 4 ust. 4 w związku z art. 2 lit. k rozporządzenia nr 1099/2009. Norma ustanowiona w art. 4 ust. 4 w związku z art. 2 lit. k rozporządzenia nr 1099/2009 sama w sobie nie jest w stanie spowodować żadnego ograniczenia prawa do wolności religii, gwarantowanego w art. 10 karty praw podstawowych UE. W związku z powyższym, Trybunał stwierdził, że badanie art. 4 ust. 4 w związku z art. 2 lit. k rozporządzenia nr 1099/2009 nie wykazało istnienia żadnego elementu mogącego wpłynąć na jego ważność w świetle prawa do swobody wyznania.

Na postawione pytanie prejudycjalne Trybunał odpowiedział w następujący sposób: badanie pytania prejudycjalnego nie wykazało istnienia żadnej okoliczności mogącej mieć wpływ na ważność art. 4 ust. 4 w związku z art. 2 lit. k rozporządzenia 1099/2009 w świetle art. 10 karty praw podstawowych UE oraz art. 13 TFUE.

4. Uwagi końcowe

Norma wynikająca z art. 4 ust. 4 w związku z art. 2 lit. k rozporządzenia 1099/2009 ma w zamyśle prawodawcy zapewnić równowagę pomiędzy trzema chronionymi wartościami: prawem do wolności religii, ochroną dobrostanu zwierząt oraz ochroną zdrowia ludzi. Warto jednak podkreślić, że możliwość dokonywania uboju rytualnego stanowi odstępstwo od zasady dobrostanu zwierząt, które prawodawca europejski uznał za konieczne w celu zapewnienia prawa do wolności religii. Niewłaściwe wydaje się uznanie dokonywania uboju rytualnego za uśmiercenie zwierzęcia w warunkach jedynie obniżonego poziomu dobrostanu. W takim przypadku uznać należy wprost, że dobrostan nie zostaje zachowany.

Prawodawca europejski nie zdefiniował do tej pory pojęcia dobrostanu zwierząt. Przy próbach jego zdefiniowania zauważa się jednak w doktrynie praktykę powoływania na postulaty Raportu Brambella¹⁴. Te postulaty znajdują odzwierciedlenie także w późniejszym prawodawstwie europejskim. W dokumencie tym wyrażono pięć wolności przysługujących zwierzętom, do których można sprowadzić pojęcie dobrostanu: wolność od głodu i pragnienia, wolność od dyskomfortu, wolność od bólu, zranień i chorób, wolność od strachu i stresu, a także wolność do przejawiania naturalnych zachowań¹⁵. W momencie uśmiercania zwierzęcia przy jego pełnej świadomości nie ma możliwości zapewnienia mu ochrony od dyskomfortu, bólu, cierpienia, strachu oraz stresu.

Zasadę pozbawienia zwierzęcia świadomości przed jego ubojem wprowadza art. 4 ust. 1 rozporządzenia 1099/2009. Ma to na celu uniewrażliwienie zwierzęcia na bodźce otoczenia, aby zminimalizować odczuwanie bólu i stresu. Podkreślić należy zatem, że w rozporządzeniu 1099/2009 wyrażone zostało przekonanie, że ogłuszenie zwierzęcia przed jego ubojem wypełnia przesłanki dobrostanu, ponieważ pozwala na uniknięcie niepotrzebnego cierpienia poprzez właśnie uniewrażliwienie zwierzęcia na bodźce otoczenia. Jak wspomniano, konieczność przedubojowego ogłuszenia zwierzęcia w celu zapewnienia dobrostanu zwierząt gospodarskich została sformułowana także w oficjalnych stanowiskach stowarzyszeń lekarzy weterynarii. Dowodzi to, że ubój rytualny należy traktować jako nadzwyczajną praktykę, wyjątek od zasady dobrostanu zwierząt.

W związku z powyższym zastrzeżenie, że uboju rytualnego należy dokonywać tylko w zatwierdzonych prawem rzeźniach, które spełniają wymogi wynikające z rozporządzenia 853/2004, wydaje się konieczne nie tylko ze względu na zapewnienie odpowiedniej kontroli, ale także z uwagi na wyjątkowość takiej sytuacji. Warto w tym

¹⁴ Np. M. Górski, J. Miłkowska-Rębowska, *Komentarz do art. 13 TFUE*, w: *Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej. Komentarz*, Warszawa 2012, s. 260; E. Sirsi, *Il benessere degli animali nel trattato di Lisbona*, „Rivista di Diritto Agrario” 2011, nr 2, s. 224; I. Lipińska, *Z prawnej problematyki dobrostanu zwierząt gospodarskich*, „Przegląd Prawa Rolnego” 2015, nr 1, s. 64.

¹⁵ Szerzej: E. Jachnik, *Prawne aspekty uboju rytualnego*, „Przegląd Prawa Rolnego” 2016 nr 1, s. 181–185.

miejscu wspomnieć, że prawodawca przewidział możliwość całkowitego zakazu uboju rytualnego na terytorium danego państwa członkowskiego w art. 26 ust. 2 lit. c rozporządzenia 1099/2009, co wiąże się z wprowadzeniem wyższego standardu dobrostanu zwierząt. Jest to jednak możliwe tylko wtedy, gdy nie stoi w sprzeczności z warunkami wymienionymi w art. 13 *in fine* TFUE, a mianowicie gdy takie zastrzeżenie nie będzie kolidowało z przepisami prawnymi i administracyjnymi oraz zwyczajami Państw Członkowskich, w szczególności z obyczajami religijnymi, tradycjami kulturowymi i dziedzictwem regionalnym.

Zauważyć należy, że kwestia uboju rytualnego zwierząt od lat wciąż powraca w debacie publicznej, co nie dziwi, ponieważ zagadnienie to stanowi dość istotny problem natury moralnej. Mamy do czynienia z sytuacją, w której dwie wartości prawem chronione stoją ze sobą w sprzeczności: prawo do wolności religii oraz ochrona dobrostanu zwierząt czy szerzej – humanitarna ochrona zwierząt. Sprawiedliwe „ważenie” tych wartości jest nie lada wyzwaniem dla prawodawcy. Z jednej strony nie ulega wątpliwości, że swoboda wyznania jest jednym z praw człowieka. Została ona wyrażona zarówno w art. 9 EKPC, jak i art. 10 karty praw podstawowych UE. Prawo to obejmuje także możliwość publicznego manifestowania swoich przekonań, szczególnie do odprawiania obrzędów religijnych, jakim niewątpliwie jest także ubój rytualny.

Z drugiej strony humanitarna ochrona zwierząt kręgowych, w tym także obowiązek zapewnienia im odpowiedniego poziomu dobrostanu od narodzin aż do śmierci, jest wartością chronioną prawem, która wynika z art. 13 TFUE, ale także z aktów prawa wtórnego Unii Europejskiej i konwencji międzynarodowych, silnie już zakorzenioną w europejskim systemie wartości. Dla przykładu, w 2007 r. ponad 60% Europejczyków było skłonnych zmienić miejsce zwyczajnego zaopatrywania swojego gospodarstwa domowego, aby otrzymywać produkty uzyskane z poszanowaniem zasady dobrostanu zwierząt¹⁶. Pokazuje to, jaką wagę przywiązuje społeczeństwo europejskie do ochrony zwierząt. Nie dziwi więc fakt, że ubój rytualny budzi kontrowersje społeczne.

W omawianej sprawie należy zdecydowanie zaaprobować argumentację Trybunału w związku z odpowiedzią na postawione przez sąd belgijski pytanie prejudycjalne. Norma wynikająca z art. 4 ust. 4 w związku z art. 2 lit. k rozporządzenia 1099/2009 w świetle art. 10 karty praw podstawowych UE oraz art. 13 TFUE jest wiążąca. W omawianym przypadku nie mają znaczenia problemy niektórych gmin regionu położonego na terenie danego państwa członkowskiego w zapewnieniu odpowiedniej koniunktury do dokonywania uboju rytualnego w sytuacji kilkudniowego wzrostu zapotrzebowania na mięso pozyskiwane w ten sposób. Faktu tego nie zmienia nawet sytuacja, w której dla zapewnienia czasowego wzrostu podaży, związki wyznaniowe miałyby ponieść koszty z odpowiednią organizacją dodatkowych rzeźni spełniających wymogi rozporządzenia 853/2004, a które po tym okresie byłyby nie w pełni wykorzystane. Zezwolenie na działanie ubojni tymczasowych byłoby nie tylko niezgodne z art. 4 ust. 4 rozpo-

¹⁶ A. Velarde, A. Dalmau, *Animal welfare assessment at slaughter in Europe: moving from inputs to outputs*, „Meat Science” 2012, nr 92, s. 245.

rzządzenia 1099/2009. Nawet prawne ustanowienie możliwości wprowadzenia takiego dodatkowego wyjątku wydaje się nadużyciem.

Jak wskazano wcześniej, sam ubój rytualny jest już sytuacją wyjątkową w świetle wartości przyjmowanych przez prawodawcę europejskiego. Ubojnie tymczasowe nie są w stanie spełnić wszystkich wymogów rozporządzenia 853/2004, które mają na celu z jednej strony zagwarantowanie ochrony zdrowia ludzi, a z drugiej także utrzymywanie takich warunków bytowych zwierząt, które zapewniłyby im odpowiedni poziom dobrostanu w ostatnich godzinach życia. Dopuszczenie do tworzenia rzeźni tymczasowych mogłoby zbytnio godzić w obie chronione wartości. W takim przypadku co prawda nie rodziłyby się wątpliwości, czy wolność religijna została zachowana, ale wiązałyby się to ze zbyt dużym kosztem z punktu widzenia ochrony tak dobrostanu zwierząt, jak i zdrowia ludzi.

OPRACOWAŁA: ELIZA JACHNIK
orcid: 0000-0003-4049-2268

